

تحلیل و تفسیر زبانی، ادبی و فکری خزائن ملکوت عبدی بیگ نویدی شیرازی

لیلا عابدی^۱، مرتضی جعفری^{۲*}، فرح نیازکار^۳

۱- گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده حقوق و علوم انسانی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران.

۲- گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد مرودشت، دانشگاه آزاد اسلامی، مرودشت، ایران.

سال شانزدهم، شماره یازدهم، بهمن ۱۴۰۲، شماره پی در پی ۹۳، صص ۲۲۱-۲۰۱

DOI: 10.22034/bahareadab.2024.16.7199

نشریه علمی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی

(بهار ادب سابق)

چکیده:

زمینه و هدف: خزائن ملکوت، اثر شاعر قرن دهم «خواجه زین‌العابدین علی» متخلص به «نویدی» و «عبدی»، از شاعران، حکیمان، ادیبان و دبیران دولت صفوی است که بالغ بر ۷۵۸۰ بیت، و بر وزن فاعلاتن مفاعیلن فعولن (بحر خفیف مخبون محذوف) سروده شده است. دو نسخه خطی از این مثنوی به شماره ۲۴۲۵ و ۳۶۲ امام جمعه در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. این اثر به خط نستعلیق نوشته شده و تا کنون تصحیح و منتشر نشده است. این پژوهش به تفسیر و تحلیل زبانی، ادبی و فکری خزائن ملکوت عبدی بیگ نویدی شیرازی میپردازد. برای درک بهتر سبک شخصی عبدی، ویژگیهای زبانی او در سه سطح زبانی (لفوی و نحوی)، ادبی و فکری تحلیل و بررسی شده است و سپس ضمن استخراج پرتکرارترین ویژگیهای زبانی این اثر، سبک فردی وی مورد بررسی قرار گرفته است.

روش مطالعه: این تحقیق بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای و به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. گردآوری و تحلیل داده‌ها با روش اسنادی یا کتابخانه‌ای و با فیشبرداری از متن نسخه خطی انجام شده است.

یافته‌ها: عبدی علاوه بر واژه و ترکیب‌سازی، از صور خیال بهره میگیرد و با الفاظی بدیع و خیالی تصویرگری میکند. اطلاعات گسترده شاعر از موضوعات گوناگون، تسلط به زبان عربی، آشنایی با قرآن، اقرار وی به احاطه بر سی هزار حدیث از پیامبر اسلام (ص) و بیان معجزات و مناقب فراوان در این مثنوی حاکی از دانش بسیار غنی شاعر در این وادی است.

نتیجه‌گیری: عبدی بیگ در سرودن این مثنوی بسیار موفق عمل کرده است؛ البته نمیتوان تقلید وی از هفت پیکر نظامی و هشت بهشت امیر خسرو دهلوی، سلسله‌الذهب جامی و... را نادیده گرفت؛ لذا در زمینه ساختار و مضمون و محتوا، بیشتر تحت تأثیر شاعران قبل از خود بوده است؛ به همین خاطر نمیشود او را شاعری صاحب سبک به شمار آورد.

تاریخ دریافت: ۲۵ بهمن ۱۴۰۱
تاریخ داوری: ۲۶ اسفند ۱۴۰۱
تاریخ اصلاح: ۲۲ فروردین ۱۴۰۲
تاریخ پذیرش: ۳۱ اردیبهشت ۱۴۰۲

کلمات کلیدی:

نسخه خطی، خزائن ملکوت، عبدی بیگ نویدی شیرازی.

* نویسنده مسئول:

Morteza.jafari@iaui.ac.ir

۳۶۴۱۰۰۴۱ (+۹۸ ۷۱)

ORIGINAL RESEARCH ARTICLE

Linguistic, literary and intellectual analysis and interpretation of Malakut Abdi Beyg Navidi Shirazi's treasures

L. Abedi, M. Jafari*, F. Niazkari

1- Department of Persian Language and Literature, Faculty of Law and Humanities, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran.

2- Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Maroodasht Branch, Islamic Azad University, Marvdasht, Iran.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 14 February 2023

Reviewed: 17 March 2023

Revised: 11 April 2023

Accepted: 21 May 2023

KEYWORDS

Manuscript, Khazain Malakut, Abdi Navidi Shirazi.

*Corresponding Author

✉ Morteza.jafari@iaui.ac.ir

☎ (+98 71) 36410041

ABSTRACT

BACKGROUND AND OBJECTIVES: Khazain Malakut, the work of the 10th-century poet "Khwaje Zain al-Abidin Ali" nicknamed "Navidi" and "Abdi", is one of the poets, sages, writers, and secretaries of the Safavid government. It is written in as many as 7580 verses, and on the weight of the verbs of the verbs of the verbs (Bahr Khafif Makhbun Mahzuf). There are two manuscripts of this Masnavi numbered 2425 and 362 of Imam Juma in the central library of Tehran University. This work is written in Nastaliq script, it has not been corrected and published yet. This research deals with the linguistic, literary, and intellectual interpretation and analysis of the Khazain Malakut Abdi Beyg Navidi Shirazi. For a better understanding of Abdi's personal style, his linguistic characteristics are analyzed and examined at three linguistic levels (words and syntax), literary and intellectual; Then, while extracting this work's most frequent linguistic features, his individual style has been examined.

METHODOLOGY: This research is based on library studies and descriptive-analytical methods. The collection and analysis of data, it has been done using the documentary or library method and by extracting the manuscript text.

FINDINGS: Abdi in addition to words and composition, uses images and pictures with original and imaginary words. The poet's extensive knowledge of various subjects, mastery of the Arabic language, familiarity with the Qur'an, his acknowledgment of having covered 30,000 hadiths from the Prophet of Islam (pbuh), and the mention of many miracles and miracles in this masnavi indicate the poet's rich knowledge of this valley.

CONCLUSION: Abdi Beyg has been very successful in composing this masnavi, of course, one cannot ignore his imitation of Amir Khusro Dehlavi's Seven Military Figures and Eight Heavens, Zahab Jami's series, etc.; Therefore, in terms of structure, theme, and content, he was more influenced by poets before him; For this reason, he cannot be considered a poet with style.

DOI: [10.22034/bahareadab.2024.10.7199](https://doi.org/10.22034/bahareadab.2024.10.7199)

NUMBER OF REFERENCES	NUMBER OF TABLES	NUMBER OF FIGURES
 11	 0	 5

مقدمه

«خواجه زین‌العابدین علی» متخلص به «نویدی» و «عبدی» است که با وجود پختگی فکری و سلاست و روانی اثر در گمنامی باقی مانده است. با همه فعالیت‌هایی که در سالیان متمادی برای شناسایی گنجینه‌های کهن سرزمینمان صورت گرفته و هزاران کتاب و پژوهش، تصحیح یا انتشار یافته است، هنوز کتب خطی بسیاری در کتابخانه‌های داخل و خارج کشورمان موجود هستند که شناخته نشده و انتشار نیافته‌اند. مثنوی «خزائن ملکوت» عبدی که به سبعة عبدی نیز معروف است از دسته همین آثار است که بصورت نسخه خطی است و تصحیح و چاپ نشده است. این پژوهش با هدف بررسی نسخه‌های خطی خزائن ملکوت، به تفسیر و تحلیل زبانی، ادبی و فکری خزائن ملکوت عبدی بیگ نویدی شیرازی می‌پردازد. در این جستار سعی بر آن است که برای درکی بهتر از سبک شخصی نویدی شیرازی، ویژگی‌های زبانی وی در سه سطح زبانی، ادبی و فکری تحلیل و بررسی شود و با استخراج پرتکرارترین شیوه‌های برجسته‌سازی زبانی خزائن ملکوت، سبک فردی وی مورد بررسی و تحلیل قرار بگیرد. اهمیت این جستار به این علت است که با عنایت به اینکه این اثر تا کنون مورد پژوهش و تصحیح و چاپ قرار نگرفته، کاملاً تازگی دارد.

سابقه پژوهش

از آثار عبدی بیگ که ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف در مسکو تصحیح و چاپ کرده می‌توان تکملة الاخبار، دوحه الاخلاص، روضة الصفات و جنات عدن را نام برد. کتاب تکملة الاخبار که در موضوع تاریخ و به نثر فارسی است تصحیح عبدالحسین نوایی می‌باشد. سلامان و ابدال عبدی بیگ را فاطمه مدرسی به همراه وحید رضایی و حمزه کندی تصحیح کرده‌اند. مثنوی «جنات عدن» عبدی را هم احسان اشراقی و مهرزاد پرهیزگاری، تصحیح کرده و به چاپ رسانده‌اند. کتاب صریح الملک که در شرح املاک و بناهای بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی است، توسط محمود محمد هدایتی، تصحیح شده است. از جمله آثار عبدی بیگ که هنوز بصورت نسخه خطی مانده و چاپ نشده است، منظومه مذهبی «خزائن ملکوت» می‌باشد که هفت مثنوی را شامل می‌شود و شاعر هر یک از این مثنویها را «خزانه» نامیده است.

با توجه به جستجوها و تحقیقات انجام‌شده، پژوهش مستقلی در تصحیح نسخه خطی خزائن ملکوت و تفسیر و تحلیل زبانی، ادبی و فکری خزائن ملکوت عبدی بیگ نویدی شیرازی انجام نشده است؛ لذا بنا به ضرورت وجود یک تصحیح علمی قبل از ورود به پژوهش حاضر، بر آن شدیم با تهیه نسخه‌ها و مقابله آنها، متنی پیراسته از منظومه خزائن ملکوت فراهم آوریم که بزودی جهت استفاده علاقه‌مندان ارائه خواهد شد.

روش مطالعه

این پژوهش بلحاظ هدف، پژوهشی بنیادی می‌باشد که گردآوری و تحلیل داده‌ها از روش اسنادی یا کتابخانه‌ای و با فیشبرداری از متن نسخه خطی انجام شده است. روش این پژوهش، توصیفی-تحلیلی است. در این پژوهش علاوه بر معرفی شاعر، به تفسیر و تحلیل زبانی، ادبی و فکری خزائن ملکوت عبدی بیگ نویدی شیرازی پرداخته می‌شود.

بحث و بررسی

زین‌العابدین علی‌عبدی بیگ معروف به نویدی شیرازی در نهم ماه رجب ۹۲۱ هجری قمری (۱۹ اوت ۱۵۱۵ میلادی) در شهر تبریز دیده به جهان گشود (رحیموف، ۱۹۸۶: ۷). ذبیح‌الله صفا عنوان میکند که امین رازی و سام میرزا، تقی‌الدین کاشی و آذر، زادگاه عبدی را شیراز میدانند که از بزرگ‌زادگان شیراز است؛ ولی مولوی محمدمظفر حسین صبا او را اصفهانی میدانند. البته به علت اقامت بیشتر وی در شیراز، بعضی او را شیرازی دانسته‌اند و بعضی هم او را نیشابوری، در واقع وی را با مولانا عبدی نیشابوری از خوشنویسان مشهور پایان عهد تیموری و آغاز دوره صفوی یکی گرفته‌اند که اشتباه است (صفا، ۱۳۶۷، ج ۲/۵: ۷۴۶). نیاکان پدری او در زمان خود مقیم شهر شیراز بوده‌اند، ولی جد مادری او، پدرش و خود وی در شهرهای اردبیل و تبریز به سر برده‌اند. جد مادری شاعر، یعنی خواجه ناظم‌الدین محمدبن خواجه عمادالدین علی شیرازی در شهر اردبیل در مقبره مشهور شیخ صفی با سمت وزیر (ناظر) خدمت میکرده است. پدرش عبدالؤمن صدرالدین محمدبن نصیرالدین احمد القوامی الشیرازی است که با عائله شاه اسماعیل (۱۵۷۶-۱۵۰۱) آشنایی نزدیک داشت و در عائله حسینیان شاملو کسب حرمت کرده بود. از آنجا که حسین خان شاملو لاله‌باشی سلطان محمدمیرزا (۱۵۸۷۱-۱۵۷۸) پسر ارشد شاه طهماسب (۱۵۷۶-۱۵۲۴) بوده است، عبدی بیگ جوان نیز با سمت وزیر (ناظر) این شاهزاده به دربار اعزام شد و در محضر شیخ علی ابن عبدالعالی که یکی از دانشمندان برجسته زمان خود بود به کسب تحصیل پرداخت. پس از اینکه پدر شاعر در سال ۹۳۷ (۳۱-۱۵۳۰) وفات یافت، روابط عبدی بیگ با حسین خان شاملو و اطرافیان وی به سردی گرایید و به همین دلیل نیز نامبرده از این بعد در دفترخانه دربار با سمت متصدی سیاق (حسابداری) به خدمت پرداخت. عبدی بیگ فعالیت ادبی خود را نیز از این سالها آغاز نمود (رحیموف ۱۹۸۶، مقدمه).

شاعر که تقریباً به مدت پنجاه سال به فعالیت ادبی خود ادامه داد، نخستین اثر خود یعنی اولین خمسه‌اش را با تخلص «نویدی»، و آثار بعدی را با تخلص «عبدی» سرود. عبدی بیگ دو پسر به نامهای شمس‌الدین محمد مؤمن و جلال‌الدین محمد داشته است. پس از آنکه شاه طهماسب بر اثر هجوم قشون عثمانی پایتخت خود را از تبریز به قزوین انتقال داد، شاعر نیز اساساً در همین شهر اقامت گزید. در سال ۹۷۳ (۱۵۶۵) عبدی بیگ به دستور شاه طهماسب از قزوین به اردبیل رفت و تا سال ۹۸۰ (۷۳-۱۵۷۲) به مدت هفت سال در این شهر زندگی کرد و در همانجا به فعالیت ادبی پرداخت. در جریان مدتی که شاعر در اردبیل اقامت داشت، در سال ۹۷۷ (۱۵۷۰) کتاب «صریح الملک» را پیرامون املاک موقوفه مقبره شیخ صفی نگاشت و سال بعد یعنی در ۹۷۸ نیز کتاب «تکملة الاخبار» را پیرامون تاریخ عمومی به پایان رسانید. به احتمال قوی شاعر در سال ۹۸۰ هجری قمری به هنگامی که موقتاً از اردبیل به قزوین آمد، این دو کتاب را نیز به شاه طهماسب تقدیم کرده است. عبدی بیگ اثر «تکملة الاخبار» خود را به نام پری خان خانم، دختر شاه طهماسب، (۱۵۷۸-۱۵۴۸) نوشته است و به همین دلیل نیز احتمالاً این کتاب را مستقیماً به خود شاهزاده خانم اهدا نموده است. عبدی بیگ پس از آنکه اندک زمانی در قزوین به سر برد، مجدداً به اردبیل بازگشت و در سال ۹۸۸ هجری قمری (۱۵۸۰) در همان شهر دیده بر جهان فروست. عبدی بیگ شیرازی یکی از برجسته‌ترین نمایندگان مکتب ادبی نظامی گنجوی در سده شانزدهم است (رحیموف ۱۹۷۷: پیش گفتار). تعداد ابیات مثنویهای موجود از عبدی بیگ بالغ بر ۵۴۹۴۷ بیت می‌گردد. اغلب این دستنویسها به خط خود شاعر است و قسمت عمده دستنویسهایی که توسط خطاطان تهیه شده در حیات شاعر یا اندک زمانی پس از درگذشتش از روی نسخه اصلی خود شاعر استنساخ گردیده است (رحیموف، ۱۹۸۶: ۲).

تأثیرپذیری عبدی بیگ از شاعران دیگر

تأثیرپذیری عبدی بیگ از شاعران دیگر در جای جای اثر مشهود است. از اطلاعات عبدی بیگ معلوم میشود که او نه تنها صنعت بدیع و اوزان عروض را خوب میدانسته و بر لطایف آن آگاهی داشته، بلکه با یک رشته آثار مشهور از ادبیات کلاسیک خاور نظیر «حديقة الحقایق» سنایی غزنوی، «جام جم» اوحدی مراغهای، «کمالنامه» خواجوی کرمانی، «سلسله الذهب» جامی و مثنویهای «شاه درویش» و «صفات العاشقین» هلالی نیز آشنا بوده است (همان: صص ۱-۲). آنچه عبدی بیگ در خزائن ملکوت صراحتاً عنوان میکند و از آنها نام میبرد شعری با اسلوب هفت پیکر نظامی که -به قول شاعر- قافیه به قافیه تتبع شده است؛ تقلید از شیوه هشت بهشت امیرخسرو دهلوی، از آیین کمالنامه خواجوی کرمانی به همان قوافی و ترتیب و از مناجات سلسله الذهب جامی میباشد. بطور مثال در بیت زیر از کتاب «گلشن راز» شبستری و «مخزن الاسرار» نظامی نیز نام میبرد:

چیدم القصه گل ز گلشن راز مهر برداشتم ز مخزن راز

نقاط قوت و ضعف شاعر

عبدی بیگ در سرودن مثنوی بسیار موفق عمل کرده است. ابداع واژه‌های مشتق و استفاده از واژه‌های مرکب خودساخته از نقاط قوت عبدی بیگ در خزائن ملکوت است. وی بخوبی لغت و ترکیب‌سازی میکند؛ بطوری که اضافات و ترکیبات بدیع میسازد و مفاهیم مجازی و کنایی را که با پیشوند یا پسوند ساخته است به کار میگیرد. در جای جای اثر عبدی شیوه عادی سخن در جریان است؛ یعنی نظم و ترتیب منطقی جملات را رعایت میکند که زبان تعلیمی اثرش را تقویت مینماید. از نقاط قوت عبدی، تصویرگری است؛ وی با الفاظی بدیع و خیالی، تصاویری را که در ذهن خود ترسیم کرده است در قالب اشعار به نمایش میگذارد. عبدی تنوع در قافیه را رعایت میکند و اکثر قافیه‌هایش قوی و بدون عیب است. از نظر رعایت جناس در قافیه، که ارزش موسیقایی قافیه را افزایش میدهد، اغلب جناسهای عبدی از انواع برگزیده‌ترین آرایه‌های ادبی مانند انواع جناس تام، زائد و مرکب است.

عبدی بیگ در استفاده از صور خیال بخوبی هنرنمایی میکند و انواع تشبیه، استعاره، کنایه، مجاز و... را به کار میگیرد. او از انواع گفتگو برای بیان مقاصد خود بهره میبرد که این گفتگو گاه بصورت مناظره، گاه به شکل واگویی درونی، گاه راز و نیاز و گاه گفتگوی تعلیمی است.

از نقاط ضعف شاعر میتوان به ترجمه قصیده مدارس آیات دعبل اشاره کرد که این قصیده صدودوازده بیتی را در سیصدو هفتاد بیت ترجمه کرده است و مطلوبتر به نظر میرسد که به ازای هر بیت قصیده، یک بیت ترجمه بیاید و نه بیشتر. همچنین صرف نظر از تقلید شاعر از شاعران سلف خویش، استفاده پرتکرار از واژه‌ها، حروف و افعال کهن نقاط ضعف شاعر را مینمایاند. عبدی بیگ حکایات قرآنی را با آیه و حدیث و مستند پیش میبرد؛ لیکن بعضی از حکایات وی مانند حکایت «عمر با ابلیس» را بدون ذکر منبع و به شکل مقایسه‌ای حکایت میکند که سندیتی ندارد. وی در بسیاری موارد احادیث را نقل به مضمون میکند که کمی با اصل حدیث متفاوت مینماید. البته خود نیز به این مهم اذعان دارد که نقل حدیث به شکل نظم بسی دشوار است.

معرفی ساختار و محتوای نسخه‌های خزائن ملکوت

دو نسخه خطی از کلیات نویدی موجود است که یک نسخه آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۲۴۲۵ و نسخه دیگر آن نسخه ۳۶۲ امام جمعه است که فقط مثنوی خزائن ملکوت را شامل میشود. البته شایان ذکر

است که نسخه ۳۶۲ امام جمعه نسخه ناقصی است که به هم‌ریختگی و افتادگی‌هایی دارد؛ همچنین صفحات آن شماره‌گذاری نشده است. ابیات علاوه بر متن اصلی صفحه، در حاشیه هم به شکل اریب جای داده شده‌اند. یک نسخه دیگر در آرشیو فرهنگستان علوم آذربایجان شوروی سابق به شماره عمومی ۳۸۱۹ ثبت شده بود که با تحولات سیاسی به وجود آمده در این منطقه، در دسترس محققان و پژوهشگران قرار نمی‌گیرد. در این تحقیق از دو نسخه ۲۴۲۵ و ۳۶۲ امام جمعه استفاده شده است.

نسخه ۲۴۲۵ خزائن ملکوت که در «کلیات نویدی» است و اندازه صفحات آن بیست و چهار در هجده سانتی‌متر است. خطاط آن نیز معلوم نیست. این نسخه شامل ششصد صفحه است و اشعار هر صفحه در چهار ردیف و بیست و سه خط با خط ریز نوشته شده است. مثنوی خزائن ملکوت از صفحه ۳۱۵ آغاز گردیده و به صفحه ۴۹۸ ختم می‌گردد. متن نسخه با مرکب مشکی بر روی کاغذ نخودی می‌باشد. عناوین و برخی آیات و احادیث با مرکب سرخ نوشته شده است. این نسخه شامل دو خمسه و هفت خزانه است که بطور کلی ۲۷۶۰۰ بیت می‌باشد. در مجموع ابیات این هفت خزانه ۷۵۸۰ بیت است و در ۲۷۰ صفحه جای داده شده‌اند.

محتوای خزائن ملکوت بدین شرح است: خزانه یکم یا صحیفه الاریب (۳۱۴-۲۳۶) درباره بسمله و حمد له و ۷۱۳ بیت است. خزانه دوم یا لوح مسطور (۳۳۷-۳۶۶) درباره نعت پیامبر اسلام (ص) و ۱۲۸۹ بیت است. خزانه سوم یا بحر مسجور (۳۶۷-۴۰۴) درباره مناقب امامان و ۱۶۴۹ بیت است. خزانه چهارم یا منشور شاهی (۴۰۵-۴۳۲) درباره حسن سیرت و روش شاهان دین‌پرور و ۱۱۵۷ بیت است. خزانه پنجم یا مروج الأسواق (۴۳۳-۴۶۴) با موضوع خیرخواهی خواص و عوام و ۱۳۴۵ بیت است. خزانه ششم یا مهیج الأشواق (۴۶۵-۶۸۸) در مورد حقیقت عشق و محبت است و ۹۹۶ بیت است. خزانه هفتم یا نهایه الإعجاز (۴۸۹-۴۹۸) درباره شرح حال شاعر و یاران و ۴۳۱ بیت است.

سطح زبانی خزائن ملکوت

در این بخش مثنوی خزائن ملکوت در سطح لغوی و نحوی بررسی می‌شود:

سطح لغوی: یکی از ویژگی‌های بارز خزائن ملکوت در سطح واژه‌ها، کاربرد حروف، کلمات و افعال کهن است که بسامد شایان توجهی دارد:

کاربرد واژه‌های کهن:

چرخ	و	تدویرهاش	بر	اطراف	هست	چون	کارگاه	کمخاباف
(کلیات عبدی، ص ۳۸۴)								
کرده	آل	زیاد	در	حُجرات	زیب و	ترتیب و	زینت و	حجالت
(همان، ص ۳۹۷)								

کاربرد واژه‌های کهن در خزائن ملکوت بسامد ۶۶ (۲۵/۹۲) درصد دارد.

مثالهای دیگر: خامه، دیجور، فگار، دوشینه، شبگیر، کلک، یک ران، ذوات، لیبیب، تحریر، رمح، خالف، عنیف.

کاربرد افعال کهن:

وآنکه	آن	سنگ	بت‌شکن	مالید	تا	سر	از	فخر	بر	فلک	مالید
(همان، ص ۳۴۲)											

افعال کهن با بسامد ۶۲ (۲۴/۰۷) درصد ویژگی‌های سطح واژه‌ها را به خود اختصاص داده است.

کاربرد واژه‌های عربی: از ویژگیهای سبکی خزائن ملکوت کاربرد واژه‌های عربی است؛ البته بعضی ابیات در این اثر کاملاً عربی میباشد:

احمد الله لا اله سواه و اصلی علی رسول الله
(همان، ص ۳۳۷)
حجّه الحق خلاصه الکونین قاید الخلق و سید الثقلین
(همانجا)

کاربرد واژه‌های عربی به شکل چند واژه یا تک‌واژه در ابیات بسیاری مشاهده میشود، مانند ابیات زیر:

اسم احمد بهذه التفصیل هست بر وزن أفعل تفعیل
(همان، ص ۳۳۸)
عود فرمود سالم و غانم چون ز ربحش خدیجه شد عالم
(همان، ص ۳۵۳)
میکنم بی رعونت دعوی معنیش را به فارسی املی
(همان، ص ۳۹۰)

واژه‌های عربی ۹۸ (۴۰/۷۴) درصد را به خود اختصاص داده است. مثالهای دیگر: عود، حکایت، احد، فضل، نعل، فانی، مخلب، سبط، عقل، تجلی، طایر، عارض، ذات، معنبر، سیّار، غارب، افول، حارب، وضع.
استفاده از واژه‌های مرکب خودساخته

آن شب‌افروز ماه سدره خرام وان فروزنده مهر عرش مقام
(کلیات عبدی، ص ۳۶۲)
اشک چشمم که نشوه‌انگیز است از دل دردمند خونریز است
(همان، ص ۳۹۱)
مرغ قدسش به شاخ سبحه‌سرای جویهای بهشتش اندر پای
(همان، ص ۳۶۱)

واژه‌های مرکب خودساخته در خزائن ملکوت ۱۸ (۳/۷۱) درصد را به خود اختصاص داده است. مثالهای دیگر لغات مرکب عبارتند از: عرش خرام، صاف رایان، وافی ادراکان، فیض آثار، مدح سنج، معنی‌انگیز، دهشت‌انگیز، مسندجاه، صدق آثار، مسیح بیان و... .

ابداع واژه‌های مشتق: نویدی در ساختن لغت و ترکیب‌سازی مهارت دارد؛ بطوری که اضافاتی تازه و تعبیراتی نو را به کار میگیرد؛ همچنین از مفاهیم مجازی و کنایی که با پسوند یا پیشوند ساخته شده‌اند نیز بهره میبرد. مثال: در غرُنیش همه به صورت رعد مثلشان نی ز قبل دیده نه بعد
(همان، ص ۳۶۱)

شامگه کز سپهر حادثه‌ناک رفت مهر فلک به مرقد خاک
(همان، ص ۳۸۴)

ابداع واژه‌های مشتق بسامد ۱۹ (۴/۱۶) درصد را به خود اختصاص داده است. در ادامه مثالهای دیگری ذکر میگردد که عبارتند از: آمیزان، کاهان، ریزان، حسرتناک، پویان و... .

سطح نحوی: عیدی در خزائن ملکوت بیشتر از شیوه عادی کلام استفاده کرده است؛ یعنی فعل در پایان جمله و در جای اصلی خود آمده است؛ این نظم و ترتیب منطقی جملات را میتوان به سبب زبان تعلیمی این اثر دانست: چون تولّد ز فیض سرمد یافت نام نیک احمد و محمد یافت (کلیات عیدی، ص ۳۴۸)

خاتم المرسلین درین حشرست که چو چترش سحاب بر زبرست (همان، ص ۳۵۰)

در سطح نحوی خزائن ملکوت آنچه بطور کلی برجسته است ویژگیهایی است از این قبیل: استفاده از رقص یا پرش ضمیر متصل مفعولی، مضاف‌الیهی و متممی، منفی کردن فعل با «نه، م و نی»، فعل امر بدون «ب»، ترکیبهای وصفی مقلوب، کاربرد فعل مضارع ساده به جای افعال استمراری، التزامی و اخباری، استفاده از افعال در معانی دیگر، استفاده از «ب» تأکید، نشانه‌های استمراری کهن و کاربرد افعال دعایی که شواهدی برای چند نمونه از ویژگیهای نامبرده آورده میشود:

کاربرد رقص یا پرش ضمیر: (ضمیر متصل مفعولی، مضاف‌الیه و متممی)

کاربرد ضمیر متصل مفعولی

کرده اندش بدین جریمه ز شام قید و آورده اندر این ایام (همان، ص ۴۰۰)

کاربرد ضمیر مضاف‌الیهی:

میکشم خوان به خدمتش از جان تا رسد دست ایمنش بر خوان (همان، ص ۳۵۱)

کاربرد ضمیر متممی:

مصطفی را بر اوج عرش کشید خاتم خاتمیتش بخشید (همان، ص ۳۲۷)

کاربرد ترکیب وصفی مقلوب

دید ظاهر که سالخورده درخت که سزا بود بهر تخته و تخت (همان، ص ۳۵۱)

گوهرین نعل آن همایون طیر بر فلک چون قمر سریع السیر (همان، ص ۳۵۵)

ترکیب وصفی مقلوب با بسامد ۵۶ (۲/۱۴) درصد از ویژگیهای خزائن ملکوت است.

کاربرد فعل امر بدون «ب»:

ریز در گوش هر که دارد هوش زان گهر در دلش درآور جوش (همان، ص ۳۷۳)

سطح ادبی

با بررسی این سطح از اشعار نویدی درمیابیم که هنرنمایی عیدی در به کار بستن صور خیال و اندیشه خلاق وی در تصویرگری و آفرینش اثری بدیع ستودنی است؛ عیدی علاوه بر استفاده از علم بیان و بدیع و به تصویر کشیدن

تابلوهایی شگفت‌انگیز در ذهن مخاطب، عناصر دیگری را به مدد می‌طلبند که با اقتدار هنرنمایی کند؛ از جمله این ابزار و عناصر، انسجام متن در محور عمودی (گفتگو) است که گاهی به شکل مناظره و بر اساس پرسش و پاسخ است؛ گاهی شامل واگویهٔ درونی است که در آن فرد با خودش سخن می‌گوید و گاهی نیز گفتگو با پروردگار است که به آن راز و نیاز می‌گویند. عبدی از گفتگوی تعلیمی نیز غافل نیست و همواره با این هنرنمایی، مشارکت و همراهی خواننده را طلب می‌کند و دست به دامن قادر متعالی می‌شود که خیرخواه بشریت است و خاکساری خویش را نسبت به خداوند و پیامبر (ص) و خاندان ایشان ابراز میدارد.

تصویرگری: معمولاً اشعار عاری از عنصر خیال نیستند و شاعر تصویرهایی را که از عالم بیرون می‌گیرد، به عالم درون برده و تصویرگری می‌کند؛ سپس تصاویری که در ذهن خود ترسیم کرده است، در قالب اشعار به نمایش می‌گذارد و آن را با الفاظی بدیع و خیالی بیان می‌کند. بعنوان مثال میتوان به لفظ لا اله الا الله اشاره کرد که عبدی بیگ آن را به زیبایی در اشعار زیر ترسیم می‌کند:

لای	لاله	اگر	کنی	مقلوب	جمله	الله	شود	هو	المطلوب
(همان، ص ۳۱۵)									
لاله	سازد	ز	نکته‌ایت	آگاه	کان	بود	لا	إله	إلا الله
(همان)									
لاست	رحلی	بر	آن	کتاب	عدم	ماسوی	الله	در	آن
(همان)									
لاست	جاروب	پیشگاه	وجود	رُفته	از	عرصه	ماسوی	المعبود	
(همان)									
لا	به	صورت	دو	مار	ضحاک	است	که	گریبان	کون
(همان، ص ۳۲۸)									
لا	درین	صورت	چلیپایی	از	چلیپا	برد	شکیبایی		
(همان)									
یک	لبش	زیر	و	یک	لبش	بالا	خورده	هر	چیز
(همان)									

سطح آوایی «موسیقایی»: مناسبات وزنی، قافیه، ردیف و آرایه‌های لفظی که در انتقال پیام شاعر و تقویت احساس و عاطفهٔ او نقش ایفا می‌کنند در سطح موسیقایی و آوایی قرار دارند. فرایند قاعده‌افزایی، توازن در وسیع‌ترین مفهوم خود است و این توازن از طریق تکرار کلامی به وجود می‌آید (ر.ک. صفوی، ۱۳۸۰: ۱/۱۵۰).

موسیقی بیرونی «وزن»: خزائن ملکوت بر وزن فاعلاتن مفاعیلن فعْلن و بحر خفیف مسدس مخبون محذوف سروده شده است. البته وزنی ضربی و شاد است و معمولاً برای مضامین بزمی به کار می‌رود؛ اما عبدی از آن برای بیان حکمت و معارف به زیبایی بهره برده است.

موسیقی کناری «قافیه و ردیف»: موسیقی کناری در واقع همان قافیه و ردیف است که در آن میبایست شاعر وحدت و کثرت را رعایت کند؛ چراکه رعایت آنها باعث ایجاد انسجام و هماهنگی کلی و تنوع در اجزای شعر می‌شود. در موسیقی کناری در صورت تکرار یک کلمه، ردیف به وجود می‌آید و اگر بخشی از کلمه تکرار شود، قافیه ایجاد می‌شود. اکثر قافیه‌ها در خزائن ملکوت قوی و بدون عیب است.

از برای سجود در گه دوست صبحدم کرده رود در ره دوست
(کلیات عبدی، ص ۳۲۷)

لا به صورت دو مار ضحاک است که گریبان کون از آن چاک است
(همان، ص ۳۲۸)

داده صنعت رواج کار همه ای به صنع آفریدگار همه
(همان، ص ۳۳۰)

قافیه: تنوع قافیه در خزائن ملکوت به شکلی است که ۳۲ درصد کلمات قافیه غیر تکراری هستند. پرکاربردترین هجاهای قافیه در خزائن ملکوت به ترتیب عبارتند از: هجای «ار» مانند آثار و «ین» مانند یقین و «اه» مانند آگاه. یکی دیگر از روشهایی که بر غنای قافیه میفزاید آن است که شاعر یا نویسنده برای هنرنمایی، افزون بر رعایت هم‌آهنگی در هجای قافیه، صامتها و مصوتهایی را پیش از هجای قافیه بصورت مازاد به شکل مشترک و هماهنگ بیاورد. این کار باعث غنای بیشتر موسیقی قافیه میشود که به آن اعنات یا لزوم ما لایلزم میگویند و ۱۰ درصد قافیه‌های عبدی در این مقوله میگنجد. از نظر رعایت انواع جناس در قافیه که روش دیگری برای افزایش ارزش موسیقایی قافیه است، غالب جناسهای عبدی از انواع برگزیده‌ترین این آرایه ادبی است؛ مانند انواع جناس تام، زائد و مرکب.

هستم از چشم نیکوان بیمار هست بیماریم به دل بیم آر
(کلیات عبدی، ص ۳۳۴)

بلبل طبع بس فصیح شود دم من چون دم مسیح شود
(همان)

گشته از فیض خطفه اخلاص دلش از تیرگی کفر خلاص
(همان)

قالب شعری این منظومه ایجاب میکند که تنوع قافیه داشته باشد که این امر باعث میشود جنبه موسیقایی خزائن ملکوت افزایش یابد.

قافیه‌های فعلی:

به سر آنجا موالبان پویند بعضیش طویه و غری گویند
(کلیات عبدی، ص ۳۹۴)

ردیف: شفیعی کدکنی ردیف را ابداع ایرانیان میداند؛ زیرا در شعر عرب ردیف وجود ندارد (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۱۲۶). اشعاری که دارای ردیفند از نظر موسیقایی قویترند؛ زیرا تعداد حروف مشترک انتهای ابیات بیشتر شده، هماهنگی را افزایش میدهند و ضرباهنگ زیباتری دارند و به گوش خوشتر می‌آیند.

ردیف فعلی: ردیفهای فعلی گاه دارای یک جزء و گاه دو و سه جزء هستند که هرچه این اجزا بیشتر باشد، جنبه موسیقایی آن از نظر زیبایی‌شناسی بیشتر میشود:

همه ناطق شدند و این گفتند یک به یک از سر یقین گفتند
(کلیات عبدی، ص ۳۴۳)

ردیف اسمی یا ضمیر: در این نوع ابیات جابجایی نحوی وجود دارد و فعل در انتهای جمله قرار نمیگیرد:

کهنه در سرای کهنه خجل مانده و علمشان شده باطل
(همان، ص ۳۴۳)

جناس که جزو موسیقی درونی محسوب میشود بسامد ۷۹۲ (۸۰ درصد) را در خزائن ملکوت دارد. مثالهای دیگر از انواع جناس ذکر میگردد: (گاه، آگاه)، (شاه، کلاه)، (راه، ماه)، (کین، کمین)، (بار، بار)، (حلق، خلق)، (ظاهر، باهر)، (تنگ، سنگ)، (عقار، نقار)، (قدر، غدر)، (غرق، فرق)، (فور، غور)، (بهتر، مهتر)، (شکر، سُکر)، (مجد، مُجد)، (کاین، کاین)، (باین، باین)، (سود، سود) و... .

تتابع اضافات: یکی دیگر از تکرارهای موسیقی‌ساز که در خزائن ملکوت به آن توجه شده، تکرار مصوت «ی» در تتابع اضافات است:

که محلِ ظهورِ نورِ نبی است شبِ وصلِ محمدِ عربی است
(همان، ص ۳۴۵)

صاحبِ شرعِ احمدِ مختار ضاربِ تیغِ معجزاتِ آثار
(همان، ص ۳۷۳)

نغمه حروف یا همحرفی و همصدایی: تکرار حروف یا واجها در واج‌آرایی نیز موسیقی‌ساز است که عبدی در موسیقی درونی علاوه بر سجع و جناس، به آن توجه نموده است:

همه سرهای سروران پستش خلق را هست و نیست در دستش
(کلیات عبدی، ص ۳۲۶)

داشت ابلیس گرم از آتش پست آتش را به خاک آدم کشت
(همان، ص ۳۳۲)

بینوا زندهام نوایم ساز بی نوا زندهام مرا بنواز
(همان، ص ۳۳۳)

موسیقی معنوی: در این سطح به بررسی نکاتی میپردازیم که برخلاف موسیقی بیرونی و کناری، با گوش شنیده نمیشوند، بلکه آنها را میفهمیم؛ مثل صنایع ادبی و بلاغی که در خزائن ملکوت بسیار درخور توجهند. البته شعر فارسی با انواع صناعات ادبی و هنری پیوند خورده است که با تعیین بسامدهای آماری این صناعات میتوان امتیاز سبکی ویژه هر یک از آثار را نشان داد. عبدی در خزائن ملکوت اهتمام ویژه‌ای به کاربرد انواع تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه دارد:

تشبیه: تشبیه در این اثر بسامد ۱۵۰۳ (۳۳/۶۳) درصد در بین عناصر بلاغی را به خود اختصاص داده است:
طاعت من فسرده همچون یخ مردم از بیم آتش دوزخ
(همان، ص ۳۳۵)

چون بصر تیزرو چو اشک روان چون نفس گرم رو چو روح روان
(همان، ص ۳۵۵)

مثالهای دیگر از تشبیه عبارتند از: تشبیه (روی به صبح)، (رگ هاشمی به شعاع آفتاب)، (رخ به شعله)، (نور ستارگان به شکوفه درم فشان)، (شهابها به مرغان جهنده)، (ستاره به آفتاب)، (پور عمران به ستاره)، (ابن مریم به نسیم)، (باد به زلف یار)، (دهان به حقه)، (دهان به صدف) و... .
اضافه تشبیهی:

هست تکبیر اکبر از همه ذکر زانکه روشن کند سراچۀ فکر
(کلیات عبدی، ص ۳۲۹)

طفل نور اینجا گرفته به کف چون دُر ناب بر خجسته صدف
(همان، ص ۳۷۴)

مثالهای دیگر: مرغ فنا، ساغر حیات، چراغ صدق، تاج فخر، باده تفکر، مرغ حیرت و

استعاره: استعاره یکی دیگر از صور خیال است که با بسامد ۳۹۹ (۸/۹۲) درصد در شعر عبدی مشاهده میشود.

استعارۀ مصرحه:

شاهباز نشیمن جبروت کرده سیر ممالک ملکوت
(همان، ص ۳۶۲)

استعارۀ مکنیه:

به شکرخنده‌ای که صبح نمود چین از ابروی روزگار گشود
(همان، ص ۳۲۶)

ورق هستیم به باد مده کرده مستیم به یاد مده
(همان، ص ۳۳۳)

مثالهای دیگر از اضافه استعاری عبارتند از: پنجه مرگ، دیده کونین، رخ شام، نور دیده انجم، پنجه مهر، چشم امید، دیده مهر، دل شب و

کنایه: یکی از عناصر دیگری که نویدی در اشعارش به آن توجه داشته کنایه با بسامد ۴۳۵ (۹/۷۳) درصد است:

بود راهی خطیر و ناگاهان راه ایشان زدند گمراهان
(همان، ص ۳۹۹)

مثالهای دیگر از کنایه عبارتند از: آفاق به کام شدن، گره از کار گشودن، ورق فتنه درنوردیدن، خیمه به ظهور زدن، جامه زدن در نیل، علم به غلم افکندن، درهم شدن، گره در دم زدن، سیهکاری، باد در مشت داشتن، اسباب کار سنگ شدن، ذیل درچیدن، خاک راه به بصر کشیدن، به دعا نفس زدن، حلقه در گوش نهادن.

تناسب: در خزائن ملکوت کاربرد تناسب با بسامد ۱۳۲ (۲/۹۵) درصد است:

عرش و کرسی کشد به زیر قلم برساند بر اوج قدس علم
(کلیات عبدی، ص ۳۵۳)

مثالهای دیگر از تناسب: (حمد، ثنا، ذکر)، (شریک، زن، فرزند)، (نور، مهر، ماه، پرتو)، (جان، تن، نفس)، (صبح، روز، شب)، (حور، قصر، جنان)، (سجده، رکوع، قیام)، (ساغر، می، بزم)، (لوح، قلم، رقم)، (قد، سر، گردن)، (شیرین، شکر، کام)، (چشم، مژگان، جان)، (قعود، قیام، ذکر)، (ملک، شاه، بارگاه)، (نور، آفتاب، سایه)، (گل، بلبل، مرغ)، (فلک، اختر، فروغ)، (حریر، نرم، سفید)، (انس، جن، طیر، وحوش، سیاح) و

تلمیح: کاربرد تلمیح در خزائن ملکوت با بسامد ۱۸۱۱ (۴۰/۵۲) درصد است:

چون به آب زرش کنند نگار ید بیضاست معجزت آثار
(همان، ص ۳۱۵)

در حرم عون او چو گشت دلیل عین زم زم گشود اسماعیل
(همان، ص ۳۲۶)

چون فتادم در آتش نم‌رود گل و سنبل دماند ز آتش و دود
(همان، ص ۳۵۷)

مثالهای دیگر از تلمیح عبارتند از: لیلۃ الأسری، کلیم، فرعونیان، رازسج زبان مور، خضر، ظلمات، شب معراج، چشمه حیوان، یم نوح، وادی ایمن، طاق کسری، صبر ایوب، حجاره سجیل، اصحاب فیل، زلیخا و یوسف، چاه یوسف، آب حیات و... .

انسجام متن در محور عمودی (گفتگو)

در خزائن ملکوت با انواع گفتگو روبرو هستیم که گاهی مناظره و بصورت پرسش و پاسخ است و گاهی به شکل واگویه درونی است که در آن فرد با خود سخن میگوید و گاه گفتگو با پروردگار است که به آن راز و نیاز میگویند؛ و گاه گفتگوی تعلیمی است. در نمونه‌های زیر شواهدی از آن ذکر میشود:

مناظره:

گفت نادیده ربّ خود را کس	چون پرستد به عقل معنی‌رس
	(کلیات عبدی، ص ۳۱۸)
گفتش ای دیده روی من به یقین	به کدامین نظر شدی حقیقین
	(همان)
گفت بیناترین اهل نظر	در جوابش به لعل جان‌پرور
	(همان)
ما رآته عیوننا به عیان	بل رآته القلوب بالعرفان
	(همان)

واگویه درونی:

عبدیا چند بکم باشی و صمّ	خوانده‌ای زینوا مجالسکم
	(همان، ص ۳۷۳)
به ثنای علی زبّان بگشای	گوش دل رازسج غیب نمای
	(همان)
عبدیا سویی کعبه جان پوی	ره به دارالعباده دل جوی
	(همان، ص ۳۸۸)

راز و نیاز:

ای گهربخش هر کجا کانیست	زندگی‌بخش هر که را جانیست
	(همان، ص ۳۳۱)
ز افسر عشق سرفرازم کن	وز در عقل بینیزم کن
	(همان)

دیده‌ام کن بسوی خود نگران تا نبینم به جانب دگران
(همان)
بر من از لطف خود دری بگشای ره به سوی حریم خود بنمای
(همان، ص ۳۳۴)

گفتگوی تعلیمی:

ای برادر تو نیز اگر خواهی کز خداوند یابی آگاهی
(همان، ص ۳۱۹)
تو در اقوال خویش و از افعال دان که پیوسته اوست واقف حال
(همان، ص ۳۲۰)

خاکساری شاعر:

من بدین ناقصی و نادانی چون برآرم دم ثناخوانی
(همان، ص ۳۷۶)
لیک چون در دلم محبت او میفزاید هوای مدحت او
(همان)
شاه را از محبت درویش شأنی و رتبه‌ای نگردد بیش
لیک درویش از محبت شاه ساید از فخر بر سپهر کلاه
(همان)

همچنین معما و توصیف بهار از دیگر موضوعات ادبی در این اثر است:

نام نیکش ز علم بی‌پایان بر عقول مجرد اقدم دان
(همان، ص ۳۶۸)
ابر آب حیات میبارد باد بوی بهار می‌آرد
(همان، ص ۳۸۵)
خاست آن یک ز چشمه حیوان وین یک آمد ز روضه رضوان
(همان)

سطح فکری

در نظر برخی پژوهشگران ویژگیهای فکری در درجه اول اهمیت قرار دارد (شمیسا، ۱۳۸۶: ۲۱۳). عبدی در سرایش مثنوی موفقیت‌های شایان توجهی کسب کرده است. آنچنان که از اشعار او استنباط میشود، در زمینه قرآن و حدیث، عرفان و حکمت و... اطلاعات زیادی داشته و بخوبی از تمامی ابعاد دانسته‌های خود در آثارش بهره برده است. دامنه موضوعی اشعار عبدی نیز بسیار گسترده است؛ چراکه وی از عرفان و کلام گرفته تا وصف طبیعت و مدح و ذم و حتی وعظ و دیگر موضوعات را در درون حکایتها و به تناسب موضوع به کار میبرد. مباحث کلامی و عرفانی که عبدی در خزائن ملکوت به کار گرفته بسیار است که میتوان به این مباحث اشاره کرد: توصیف اسم الله (۳۱۵)، تنزیه خداوند (۳۲۱)، صفات ثبوتی خداوند، قادر و مختار بودن خداوند، عالم بودن خداوند (۳۲۰)، حی بودن خداوند، مرید و کاره بودن خداوند، مدرک بودن خداوند، قدیم بودن خداوند، متکلم بودن خداوند و صادق بودن خداوند (۳۲۱) گفتار در صفات الهی عزّ شأنه، در معنی قربت الهی (۳۱۹) خدا را با حقایق عرفان مشاهده

کردن (۳۱۸)، اثبات وجود واجب (همان)، معنی شهادت، بیان شهادت لا اله الا الله (همان)، اسم اعظم الله (۳۱۵)، اسماء پیامبر، پرسش اخبار از پیامبر (۳۱۷)، معراج پیامبر (۳۵۴)، معما به اسم علی «ع» (۳۶۸)، نعت پیامبر گرامی اسلام «ص» (۳۶۸)، نعت امام علی «ع» (۳۶۹)، اکمال دین پیامبر و حدیث غدیر (۳۶۹)، يوم المباهله (۳۷۰)، آیه ولایت (۳۷۲)، فضایل حضرت علی «ع» (۳۷۳)، فضل حضرت علی «ع» بر انبیای ماتقدم (۳۷۵) و... علاوه بر موضوعات فوق، گاهی عبدی برای بیان منظور خود مسائلی را مطرح میکند که آشنایی او را با برخی علوم نشان میدهد. بطور مثال در حکایتی به علم نحو و جزئیات آن اشاره مینماید:

ستایش و منقبت: در ستایش و منقبت، عبدی مهارت ویژه‌ای دارد و به مدح پیامبر (ص) و خاندان ایشان بویژه مدح حضرت علی (ع) اهتمام میورزد که نمونه‌ای از آن در ابیات زیر بیان میشود:

به کرامت چو مصطفی مخصوص	به ولایت ز آنما مخصوص
(کلیات عبدی، ص ۳۶۸)	
قاید العزّ و هادی الثقلین	صف‌شکاف مصاف بدر و حنین
	(همان، ص ۳۶۷)
آیت فضل و وحی ناطق اوست	حجّه الحق علی الخلاق اوست
	(همان)

وعظ:

ای سخندان حدیث را بشنو	که به تن میکند روان را نو
	(همان، ص ۳۸۰)
باید الحق بدین طریق امام	که دهد جان به تن ز حسن کلام
	(همان)
پدرش باب و جد مدینه علم	خود در اصل گهر خزینه علم
	(همان)

شکوه:

یا امام زمان تو میدانی	که چه میبینم از پریشانی
	(همان، ص ۴۰۳)
من پریشان و کس نه در آفاق	که بود شیوه‌اش به غیر انفاق
	(همان)

انتقاد از جامعه و زمانه

داد از دست این زمانه دون	آه از جور چرخ بوقلمون
	(همان، ص ۳۹۱)
خلق را شیوه فتوت نیست	در مزاج جهان مروت نیست
	(همان، ص ۴۰۳)
راستی را نشان نمانده به جای	گشته دلها تهی ز ترس خدای
	(همان)

نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش دریچه‌ای برای مطالعه و بررسی بیشتر خزائن ملکوت است که باعث میشود این اثر بیشتر شناخته شود. یافته‌های زبانی، ادبی و فکری این پژوهش از این قرار است:

در سطح زبانی، سطح لغوی و نحوی خزائن ملکوت، بررسی شده و یافته‌ها از این قرار است: یکی از ویژگیهای بارز در خزائن ملکوت در سطح لغوی، کاربرد حروف و واژه‌ها و افعال کهن است که بسامدی شایان توجه دارد. نویدی در زمینه ترکیب‌سازی و ساخت لغات مهارت دارد؛ گاهی از مفاهیم کنایی و مجازی که با کمک پسوند یا پیشوندی تشکیل شده‌اند، بهره میبرد و گاهی از تعبیرات نو و اضافه‌های بدیع استفاده میکند. آنچه در سطح نحوی خزائن ملکوت برجسته است ویژگیهایی است از این قبیل: استفاده از رقص یا پرش ضمیر متصل مفعولی، مضاف‌الیهی و متممی، فعل امر بدون «ب»، ترکیبهای وصفی مقلوب، کاربرد فعل مضارع ساده به جای افعال استمرای، التزامی و اخباری، استفاده از افعال در معانی دیگر، استفاده از «ب» تأکید، نشانه‌های استمراری کهن، استفاده از افعال آغازین و کاربرد افعال دعایی.

نویدی از گویندگان خوش‌ذوق قرن دهم است که در سطح موسیقایی به غیر از موسیقی درونی که سجع و جناس است و موسیقی کناری که قافیه و ردیف است و موسیقی بیرونی که وزن است، دیگر فرایندهای آوایی همچون فرایندهای واجی افزایش و کاهش، ابدال، اشباع، تخفیف، تشدید و... نیز به کار برده است که اکثراً به علت اجبار وزن عروضی میباشد. عبدی خزائن ملکوت را در وزن فاعلاتن مفاعیلن فعْلن که بحر خفیف مخبون محذوف است سروده؛ در خزائن ملکوت ردیف و قافیه از تنوع بسیاری برخوردار است که به سبب قالب مثنوی آن میباشد. قافیه در خزائن گاهی بصورت صفت مفعولی است. ردیف هم گاهی اسمی و ضمیری است، ولی اکثر ردیفها فعلی هستند. البته نمیتوان تقلید شاعر از هفت پیکر نظامی و هشت بهشت امیر خسرو دهلوی و سلسله الذهب جامی را نادیده گرفت؛ چراکه به قول شاعر در بعضی مناجاتها، قافیه به قافیه تتبع شده‌اند؛ بطور کلی این شاخصه‌ها نشان میدهد که عبدی بیگ در سرودن این اثر در زمینه ساختار و مضمون و محتوا، بیشتر تحت تأثیر شاعران قبل از خود بوده است؛ به همین خاطر نمیشود او را شاعری صاحب سبک به شمار آورد.

این مثنوی از صنایع ادبی و بلاغی بسیاری برخوردار است. هنرنمایی عبدی در به کار بستن صور خیال و اندیشه خلاق وی در تصویرگری و آفرینش اثری بدیع ستودنی است؛ نویدی با استفاده از عناصر زیبایی سخن به هنرنمایی پرداخته است. یکی از عناصر مهم آن تشبیه میباشد که تکیه اصلی شاعر بر آن است. تلمیح نیز در اشعار نویدی سهم عمده‌ای را ایفا میکند که ناشی از دامنه وسیع و گستره ذهن شاعر در موضوعات مختلف میباشد. وی کنایه را هم به کار برده است؛ اما لغات مجازی بسامد کمتری در ابیات عبدی دارد. از صنایع بدیع معنوی مانند ایهام و تناسب نیز استفاده کرده است و از استعاره نیز بهره برده است. عبدی علاوه بر استفاده از علم بیان و بدیع و به تصویر کشیدن تابلوهایی شگفت‌انگیز در ذهن مخاطب، عناصر دیگری را به مدد میطلبد که با اقتدار هنرنمایی کند؛ از جمله این ابزار و عناصر ادبی، انسجام متن در محور عمودی (گفتگو) است که گاه شامل مناظره؛ گاه شامل واگویه درونی و گاهی نیز راز و نیاز است. عبدی از گفتگوی تعلیمی نیز غافل نیست و همواره با این هنرنمایی، مشارکت و همراهی خواننده را طلب میکند و دست به دامن قادر متعالی میشود که خیرخواه بشریت است و خاکساری خویش را نسبت به خداوند و پیامبر (ص) و خاندان ایشان ابراز میدارد. عبدی معما میگوید و بهار را هم توصیف میکند که این توصیفات روح لطیف وی را به تصویر میکشد.

شاعر در خزائن ملکوت بیشتر به مضامین مذهبی پرداخته است. عبودیت و خداپرستی شاعر در این مثنوی بسیار درخور توجه است. احترام وی به قرآن و احاطه به آیات آن و استناد به این آیات در جای جای اثر به چشم میخورد؛ اظهار ارادت وی به ساحت مقدس پیامبر اکرم «ص» و خاندان نبوت و بیان فضایل و مناقب امامان دوازده‌گانه شیعه و تبری جستن از دشمنان آنان بعنوان یک اصل پسندیده در اثر وی مشهود است. اقرار شاعر به احاطه بر سی هزار حدیث از پیامبر اسلام (ص) و بیان معجزات، مناقب و فضایل فراوان در این مثنوی حاکی از اطلاعات بسیار غنی شاعر در این وادی است که وی را از سطح یک مسلمان معمولی و عادی فراتر میبرد. عبدی با صرف و نحو عربی آشنا بوده و کتابهای نحوی سیبویه را مطالعه کرده است. او از دانشمندان بزرگی نام میبرد که در علوم مختلف سرآمد روزگارشان بوده‌اند. دانشمندان نام‌آوری چون بوعلی سینا (۴۱۶-۳۵۹ هـ.ش)، افلاطون (۴۲۷ قبل از میلاد)، بطلمیوس (۱۶۸-۹۰ میلادی)، جالینوس (۲۰۰-۱۲۰ میلادی) و محمدبن زکریای رازی (۳۱۳-۲۵۱) که در دوره شاعر نمی‌زیسته‌اند و قطعاً ناشی از اطلاعات علمی وی درباره این نام‌آوران و یا مطالعه آثار آنها است. عبدی در سرودن مثنوی بسیار موفق عمل کرده است. آنچنان که از سروده‌های او برمی‌آید وی در علوم ادبی و تربیتی، علوم قرآن و حدیث، حکمت و عرفان، سیاست و کشورداری و همچنین عجایب و غرایب و معما اطلاعات فراوانی داشته است و این دانش را در آثار خود به کار برده است. البته بسیاری از مباحث در قالب حکایات و در درون آن قرار دارند که عبدی برای بیان منظوری خاص از آنها استفاده میکند. عبدی در خزائن ملکوت به انتقاد از جامعه و زمانه میپردازد و رواج ظلم و فساد را نکوهش میکند. او علاوه بر شکوه، وعظ نیز مینماید؛ یعنی اگر از وضعیتی ناخرسند است فقط انتقاد نمیکند، بلکه راهکار هم ارائه میدهد که این مهم جنبه تعلیمی شعر وی را تقویت کرده است.

جدول شماره ۱) ویژگیهای موسیقایی

بسامد	درصد	
۱۶	۳/۴۴	اشباع
۱۶	۳/۴۴	مشدد کردن
۱۱۴	۵۹/۷۷	فرایند واجی کاهش
۵۹	۲۸/۱۶	فرایند واجی افزایش
۱۹	۵/۱۷	تخفیف
۲۲۴		جمع

جدول شماره ۲) ویژگیهای لغوی

بسامد	درصد	
۶۶	۲۵/۹۲	لغات کهن و مهجور
۹۸	۴۰/۷۴	لغات عربی
۶۲	۲۴/۰۷	افعال کهن
۱۳	۱/۵۰	ابدال
۱۸	۳/۷۱	لغات مرکب خودساخته
۱۹	۴/۱۶	لغات مشتق ابداعی
۲۷۶		جمع

جدول شماره ۳) ویژگیهای موسیقی درونی

درصد	بسامد	
۸۰	۷۹۲	جناس
۲۰	۱۹۸	تضاد
	۹۹۰	جمع

جدول شماره ۴) ویژگیهای نحوی

درصد	بسامد	
۱۳/۷۰	۳۵۷	افعال دعایی
۹/۰۲	۲۳۵	کاربرد واو در آغاز ابیات
۸/۷۹	۲۲۹	افعال مرکب و عبارات کنایی
۴/۸۳	۱۲۶	نه منفی ساز
۳/۴۱	۸۹	م منفی ساز
۱/۸۴	۴۸	نی منفی ساز
۱۲/۵۱	۳۲۶	انواع صفت فاعلی
۲۳/۴۹	۶۱۲	انواع ترکیبات
۲/۱۴	۵۶	موصوف و صفت مقلوب
۶/۱۰	۱۵۹	پرش ضمیر
۱۴/۱۲	۳۶۸	«ب» تأکید
	۲۶۰۵	جمع

جدول شماره ۵) ویژگیهای ادبی (بلاغی)

درصد	بسامد	
۸/۹۲	۳۹۹	استعاره
۴۰/۵۲	۱۸۱۱	تلمیح
۳۳/۶۳	۱۵۰۳	تشبیه
۱۴/۴۹	۶۸	ایهام
۲/۹۵	۱۳۲	تناسب
۲/۷۰	۱۲۱	مجاز
۹/۷۳	۴۳۵	کنایه
	۴۴۶۹	جمع

مشارکت نویسندگان

این مقاله از رساله دوره دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی مصوب دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آزاد واحد شیراز استخراج شده است. آقای دکتر مرتضی جعفری راهنمایی این رساله را بر عهده داشته و طراح اصلی این مطالعه بوده اند. خانم لیلا عابدی به عنوان پژوهشگر این رساله در گردآوری داده‌ها و تنظیم متن نهایی نقش

داشته‌اند. خانم دکتر فرح نیازکار به عنوان مشاور نیز در تجزیه و تحلیل داده‌ها و راهنمایی‌های تخصصی این پژوهش نقش داشته‌اند. در نهایت تحلیل محتوای مقاله حاصل تلاش و مشارکت هر سه پژوهشگر بوده است.

تشکر و قدردانی

مراتب تشکر و قدردانی خود را از مسئولان آموزشی و پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آزاد واحد شیراز که نویسندگان را در انجام و ارتقاء کیفی این پژوهش یاری داده‌اند اعلام مینماییم.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله گواهی مینمایند که این اثر در هیچ نشریه داخلی و خارجی به چاپ نرسیده و حاصل فعالیتهای پژوهشی تمامی نویسندگان است، و ایشان نسبت به انتشار آن آگاهی و رضایت دارند. این تحقیق طبق کلیه قوانین و مقررات اخلاقی اجرا شده و هیچ تخلف و تقلبی صورت نگرفته است. مسئولیت گزارش تعارض احتمالی منافع و حامیان مالی پژوهش به عهده نویسنده مسئول است، و ایشان مسئولیت کلیه موارد ذکر شده را بر عهده میگیرند.

REFERENCES

- Abdi Beyg Shirazi, Koliat Navidi No. 2425, Tehran: Tehran University Central Library, (handwritten version).
- Abdi Beyg Shirazi. (1974). Haft Akhtar Abdi Beyg Shirazi, corrected by Rahimov, Abolfadl Hashem Oghli, Moscow: Danesh Publishing House, pp. 1-2
- Abdi Beyg Shirazi. (1977). Ayin Eskandari Abdi Beyg Shirazi, edited by Rahimov, Abolfadl Hashem Oghli, Moscow: Danesh Publications Office
- Abdi Beyg Shirazi. (1986). edited by Rahimov, Abolfadl Hashem Oghli, Moscow: Danesh Publishing House, introduction and p.7
- Abdi Beyg Shirazi. (2011). Salaman and Absal, correction and suspension: Fatemeh Modaeresi, and Vahid Rezaei Hamza Kandi, Urmia: Utah.
- Divan Abdi Beyg (Imam Juma's copy) No. 362, Tehran: Central Library of Tehran University, (manuscript).
- Ja'afari, Morteza. (2017). "Comparison of poetry music in Ghstasab-nameh of Dakhi and Ferdowsi", *Scientific Research Journal of Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts* (Dehkhoda), No. 38, pp. 141-135.
- Safa, Zabihullah. (1988). History of Literature in Iran (Volume V, Part II), Tehran: Ferdous, Second Edition, p. 746
- Safavi, Korosh. (2010). From Linguistics to Literature, (Volume 1 and 2), Tehran: Surah Mehr, 2nd edition, p. 150
- Shafi'i Kadakani, Mohammad Reza. (2006). Poetry Music, Tehran: Agah, 10th edition, p. 126
- Shamisa, Siroos. (2007). Generalities of Stylistics, Tehran: Mitra, second edition, p. 213

فهرست منابع فارسی

جعفری، مرتضی، (۱۳۹۷)، «مقایسه موسیقی شعر در گشتاسب‌نامه دقیقی و فردوسی»، فصلنامه علمی پژوهشی تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)، شماره ۳۸، صص ۱۴۱-۱۳۵.

دیوان عبدی بیگ (نسخه امام جمعه) به شماره ۳۶۲، تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، (نسخه خطی).
شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۳۸۶)، موسیقی شعر، تهران: آگاه، چاپ دهم، ص ۱۲۶.
شمیسا، سیروس، (۱۳۸۶)، کلیات سبک‌شناسی، تهران: میترا، چاپ دوم، ص ۲۱۳.
صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۷)، تاریخ ادبیات در ایران (جلد پنجم، بخش دوم)، تهران: فردوس، چاپ دوم، ص ۷۴۶.
صفوی، کوروش، (۱۳۸۰)، از زیان‌شناسی به ادبیات، (جلد اول و دوم)، تهران: سوره مهر، چاپ دوم، ص ۱۵۰.
عبدی بیگ شیرازی (۱۳۹۱)، سلامان و ابسال، تصحیح و تعلیق: فاطمه مدرسی، فاطمه و وحید رضایی حمزه کندی، ارومیه: یوتا.
عبدی بیگ شیرازی (۱۹۷۴)، هفت اختر عبدی بیگ شیرازی، تصحیح رحیموف، ابوالفضل هاشم اوغلی، مسکو: اداره انتشارات دانش، صص ۱-۲.
عبدی بیگ شیرازی (۱۹۷۷)، آیین اسکندری عبدی بیگ شیرازی، تصحیح رحیموف، ابوالفضل هاشم اوغلی، مسکو: اداره انتشارات دانش.
عبدی بیگ شیرازی (۱۹۸۶)، مظهر الاسرار، تصحیح رحیموف، ابوالفضل هاشم اوغلی، مسکو: اداره انتشارات دانش، مقدمه و ص ۷.
عبدی بیگ شیرازی، کلیات نویدی به شماره ۲۴۲۵، تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، (نسخه خطی).

معرفی نویسندگان

لیلا عابدی: دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده حقوق و علوم انسانی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران.

(Email: ghasedak.20@yahoo.com)

مرتضی جعفری: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده حقوق و علوم انسانی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران.

(نویسنده مسئول: (Email: Morteza.jafari@iau.ac.ir)

فرح نیازکار: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد مرودشت، دانشگاه آزاد اسلامی، مرودشت، ایران.

(Email: Fniaz2000@yahoo.com)

COPYRIGHTS

©2021 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited.

Introducing the authors

Leila Abedi: PhD student, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Law and Humanities, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran.

(Email: ghasedak.20@yahoo.com)

Morteza Jafari: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Law and Humanities, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran.

(Email: Morteza.jafari@iau.ac.ir : Responsible author)

Farah Niazkar: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Maroodasht Branch, Islamic Azad University, Marvdasht, Iran.

(Email: Fniaz2000@yahoo.com)